

Inleiding

13 juli 1731. In Klaaswaal en Numansdorp heerste grote opschudding. Nicolaes Stoop, de ontvanger van de belastingen, had in de twee Zuid-Hollandse dorpjes zojuist enkele schepenen laten gijzelen. De mannen waren meegenomen naar Dordrecht en werden daar vastgehouden in een herberg. En dat terwijl ze eigenlijk niets hadden misdaan. De echte schuldlige was de dorpssecretaris, Johan van Bijemont. Die had, als collecteur van de 20e, 40e en 80e penning, verzuimd om deze gelden af te dragen en daarvoor werden de dorpsbestuurders nu aansprakelijk gesteld. Was het niet logischer om de dader zelf op te pakken? Dat was het zeker, ware het niet dat hij inmiddels in de kerk lag. Dood en begraven, welteverstaan.

Het was niet voor het eerst dat hier lokale magistraten in gijzeling werden genomen. Nog niet eens zo lang geleden, in 1715, hadden de Numansdorpsche schepenen zelfs enige tijd hun functie neergelegd. De angst om aansprakelijk te worden gesteld voor achterstallige betalingen van de schout bracht hen toen tot deze wanhoopsdaad. Hun vrees was begrijpelijk, want het ging soms om enorme bedragen van meer dan duizend gulden. Anno 1731 was daar geen sprake van; beide dorpen dienden slechts een vordering van iets meer dan honderd gulden te betalen. Maar ook nu was de ontsteltenis groot. Wie was hiervoor verantwoordelijk en wie ging dit betalen? En vooral: hoe lang zouden de schepenen vastzitten? De mannen konden niet gemist worden, zeker niet nu de oogsttijd, de drukste periode van het jaar, voor de deur stond. Eigenlijk zagen de dorpingen maar één mogelijkheid. Hulp invoeren van de heren van Cromstrijen, de heerlijkheid waartoe Klaaswaal en Numansdorp behoorden.

De ambachtsheren ondernamen direct actie. Een commissie uit hun midden zond, uit naam van de schout en schepenen, een rekest aan de Gecommitteerde Raden van Holland. Hierin protesteerde deze tegen deze gang van zaken en verzocht zij de Edel Mogenden zo spoedig mogelijk een einde te maken

aan de gijzeling. Al op 18 juli stond het stuk op de Haagse agenda, maar het besluit liet lang op zich wachten. Eerst wilden de Raden de belastingontvanger horen en dus vertrok een deurwaarder naar Dordrecht om hem te dagvaarden. Stoop bleek echter niet thuis, waarop de oproep om voor 7 augustus in Den Haag te verschijnen werd afgegeven aan een knecht. Daar bleef het voorlopig bij.

Een week, twee weken verstreken en nog steeds zaten de schepenen van Klaaswaal en Numansdorp vast. Een nieuw rekest aan de Gecommitteerde Raden, waarin de schout en de gerechten van de beide dorpen het dringende verzoek deden om de mannen nu eindelijk vrij te laten, volgde. Op 7 augustus viel uiteindelijk de beslissing: de bestuurders van beide dorpen mochten na betaling van een borgsom vertrekken. Maar nog was het leed niet geleden. Want wie zou zich garant willen stellen? Op 18 augustus kwamen de ambachtsheren bijeen in een buitengewone vergadering. Niet in de heerlijkheid zelf maar in de Rotterdamse herberg Het Zwijsenhoofd. Die plaats was niet alleen comfortabel maar ook veel beter bereikbaar dan de afgelegen polders. Na een korte discussie besloten de ambachtsheren dat zij zelf als borg zouden optreden. Eindelijk, na meer dan een maand vastgezet te hebben, mochten de mannen weer naar huis.

Het muisje kreeg nog wel een staartje. Onprofessioneel handelen van ambtenaren, zoals het niet doen van bepaalde betalingen door de secretaris, moest in de toekomst worden voorkomen, zo vonden de heren van Cromstrijen. Daarom kwamen er strengere sollicitatieprocedures en uitgebreidere instructies. Met succes: voortaan behoorden gijzelingen tot het Cromstrijense verleden. Ze leefden slechts voort in de verhalen van de dorpingen.¹

Het voorval uit 1731 geeft een zeer interessante en – wellicht – onverwachte inkijk in het bestuurlijke leven op het platteland in

de achttiende eeuw. Werkweigering door bestuurders, zoals de schepenen dat in 1715 deden om betere arbeidsvoorwaarden te verkrijgen, is in Nederland zelfs in de eenentwintigste eeuw een zeldzaamheid. Daarmee roept het incident direct een groot aantal vragen op. Als er met de regelmaat van de klok gijzelingen plaatsvonden, schortte er dan niet iets aan het toezicht op de werkzaamheden van bepaalde ambtenaren? Waarom kwamen er nu pas uitvoerige instructies? Waarom schreven de ambachtsheren een rekest aan de Gecommitteerde Raden? Wisten de dorpsbestuurders soms de weg niet naar de Haagse burelen? Of vielen zij niet onder het gewestelijk bestuur maar onder lokale heren? Moeten we deze bemoeienis zien als een vorm van bevoogding dan wel machtsverdeling? Hoe lagen precies de verhoudingen, hoe verliep eigenlijk het contact tussen ambachtsheren en dorpelingen? En, zegt deze gebeurtenis iets over de gang van zaken in andere dorpen of moeten we haar als een uniek feit beschouwen? Dit boek wil antwoorden geven op vragen als deze en verkent de bestuurlijke veranderingen, de dynamiek in de bestuurscultuur en de horizon van de dorpsbestuurders in de zeventiende en achttiende eeuw. Dit gebeurt aan de hand van een goed gedocumenteerde casus: de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, gelegen in het zuiden van Holland op het eiland de Hoeksche Waard. Binnen de grenzen van deze heerlijkheid lagen twee kleine dorpen: Klaaswaal en Numansdorp.

Schoolmeesters en geleerden

Wie de *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* van Robert Fruin openslaat, zoekt daarin tevergeefs naar een hoofdstuk over het lokale bestuur in de zeventiende en achttiende eeuw. Heel verwonderlijk is dat niet. De negentiende-eeuwse liberaal Fruin bekeek de Republiek door zijn eigen gekleurde bril. Hij miste in deze periode een krachtig centraal bestuur en net als veel van zijn collega's benaderde hij de Republiek op een eigentijdse centralistische manier, van bovenaf. Dit leidde tot publicaties waarin grote namen en belangrijke staatkundige gebeurtenissen de boventoon voerden.² Wetenschappelijke aandacht voor de

geschiedenis van het platteland en zeker voor de bijbehorende bestuursinstellingen bleef tot het eind van de negentiende eeuw minimaal.

Rond de eeuwwisseling kwam de lokale geschiedenis echter meer in de belangstelling te staan met de opkomst van een nieuw genre, dat van de *dorpsgeschiedenis*. De auteurs waren overwegend onderwijzers en predikanten. Zij stortten zich op de plaatselijke archieven, die ze meestal gewoon aan de spreekwoordelijke keukentafel konden doornemen. Dat leverde zeer brongerichte boeken op, vol anekdotische bijzonderheden en lange citaten uit oude archiefstukken. De verwijzingen naar de bronnen ontbraken vrijwel altijd. Centraal stond het leven in oude tijden in het eigen dorp, terwijl het bredere perspectief vaak ontbrak. Aandacht voor het lokale bestuur bestond vaak uit opsommingen van de namen van alle dienstdoende ambtenaren in een bepaalde periode en een beschrijving van hun voornaamste werkzaamheden.³ Ook Cromstrijen kende, in de persoon van P.M.H. Welker, zo'n schoolmeester met historische en literaire ambities. In 1892 liet hij zijn *Geschiedenis van de ambachtsheerlijkheid* het licht zien, een boek 'uit de oorkonden getrokken'. Lokaal patriottisme was hem niet vreemd en nogal eens liet de objectiviteit te wensen over. Dat leidde tot uitspraken in de trant van: 'Er was geen armoede te Numansdorp en Klaaswaal voor de negentiende eeuw'.⁴

Welker kreeg veel lof, maar er was ook kritiek. Een recensent merkte op dat hij niet altijd even objectief was. Verder was het boek wel erg gericht op Cromstrijen en had het soms wel iets weg van een lofzang op de woonplaats van de auteur. Maar daar was de schoolmeester het niet mee eens. Zijn criticus moest het werk nog maar eens goed lezen. Dan zou hij zien dat het daarin geschetste beeld van de ambachtsheerlijke regering opging voor het gehele platteland van Holland en Zeeland. En voor het geval de beste man nog niet overtuigd was, kon hij, Welker, ook nog een brief overleggen van de Leidse hoogleraar vaderlandse geschiedenis Robert Fruin. Daarin werd hij – hoe kon het ook anders – uitvoerig geprezen voor zijn prachtige geschiedwerk.⁵ Ondanks of misschien wel dankzij het subjectieve karakter mochten veel van deze boeken zich – en echt niet altijd ten onrechte – verheugen in een grote populariteit. Vooral

ook omdat ze soms nog de enige vindplaats zijn van intussen verdwenen bronnen. Sommige daarvan, waaronder het werk van Welker, werden tot ver in de twintigste eeuw herdrukt.⁶

Toch was de dorpsgeschiedenis niet het exclusieve domein van het plaatselijke schoolhoofd. Bijna gelijktijdig verschenen erover ook meer wetenschappelijke studies, meestal van de hand van archivarissen en rechtshistorici. Zij richtten zich, in tegenstelling tot de meeste schoolmeesters, niet op alle aspecten van de dorpsamenleving maar beperkten zich voornamelijk tot het bestuur. Daarbij waren ze, in de traditie van de Duitse historische rechtsschool, vooral geïnteresseerd in de juridische structuren en de institutionele aspecten; vragen over de bestuurlijke praktijk kwamen nauwelijks aan bod. Overigens was hun onderzoeksgebied soms een dorp, maar veel vaker een wat grotere bestuurlijke regio, zoals een baljuwschap of een waterschap. Tot de pioniers behoorde de Leidse hoogleraar oud-vaderlands recht A.S. de Blécourt met een boekje over de ambachten in Rijnland, Delfland en Schieland in 1902 en een studie over de regering van Kralingen in 1912.⁷ Zijn promovendus, de archivaris S.J. Fockema Andreae, bouwde hierop voort. Hij publiceerde vanaf het einde van de jaren twintig tot zijn dood in 1968 talloze boeken en artikelen, vooral op het gebied van de waterstaatsgeschiedenis.⁸ Ook bij hem vinden we een zeer sterke nadruk op de formele kanten van het vroegmoderne bestuur.

De invloed van de historische rechtsschool werkte lang door in de geschiedwetenschap. Tot de belangrijkste exponenten behoorde, naast De Blécourt en Fockema Andreae, de archivaris J.L. van der Gouw. Deze promoveerde in 1967 op een studie over het ontstaan en de bestuurlijke ontwikkeling van het hoogheemraadschap de Ring van Putten nadat hij reeds in 1956 een boek had gepubliceerd over zijn woonplaats Voorschoten.⁹ Zoals de titels al laten zien, bleven echte overzichtswerken lange tijd schaars. Tot de uitzonderingen behoorde het proefschrift van J.V. Rijpperda Wierdsma uit 1937 over de staatkundige inrichting van het gewest Holland tijdens de Republiek.¹⁰ Hierin kwam overigens niet alleen het bestuur in de dorpen maar ook dat in de steden uitvoerig aan bod. Belangrijk was verder het boek van C.W. van der Pot uit 1949 over de bestuurlijke ontwikkeling en de juridische positie van gewesten en provincies.¹¹

De wetenschappelijke aandacht voor het platteland nam na de Tweede Wereldoorlog vooral in het buitenland een grote vlucht. De *local history* – een term die in de historiografische literatuur meestal wordt gebruikt – groeide onder andere in Frankrijk en Engeland uit tot een belangrijke historische subdiscipline. Daaronder verstond men overigens niet alleen de geschiedenis die zich bezighield met één of meerdere dorpen. Hieronder viel ook die van een kleine of middelgrote stad, of van een geografisch gebied dat niet groter was dan een gebruikelijke provinciale eenheid, zoals een ‘county’, een ‘pays’, een ‘land’ of een ‘gewest’. De nieuwe lokale historici gingen, vooral onder invloed van de Franse *Annaleschool*, veel sterker methodisch te werk. Ze gaven het onderzoek een sterk structureel-analytisch karakter en richtten zich vooral op bevolkingsontwikkeling en economische structuren over een langere periode. Daarbij streefde men naar een ‘histoire totale’, een onderzoek van de samenleving in al haar facetten.¹² Baanbrekende werken op dit gebied waren de proefschriften van Georges Duby, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région Mâconnaise* en Emmanuel le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc*.

In Nederland kreeg deze aanpak in de jaren zestig en zeventig navolging in het werk van leden van de zogenaamde *Wageningse school* met als voorman B.H. Slicher van Bath. Historici als J.A. Faber, A.M. van der Woude, C. Baars, en H.K. Roessingh, veelal medewerkers van de toenmalige landbouwhogeschool te Wageningen, deden tal van historisch-demografische en (landbouw)economische studies het licht zien. Men beperkte zich niet tot een enkel dorp maar nam meestal een wat grotere regio – het Noorderkwartier, de Veluwe – of een gewest – Overijssel, Friesland – als onderzoeksgebied. Bestuurlijke en kerkelijke verhoudingen kwamen hierin meestal maar zijdelings aan bod.¹³ Vergelijkbaar met de Wageningse studies was het boek van Amerikaanse historicus Jan de Vries, *The Dutch rural economy in de Golden Age 1500-1700*. Dit werk, waarin vooral de ontwikkeling van de plattelandseconomie in de gewesten Holland en Zeeland centraal staat, zou uitgroeien tot één van de klassiekers binnen het vakgebied.¹⁴

In de jaren tachtig verschoof de interesse meer in de richting van de materiële cultuur. Een belangrijke bron voor dit onderzoek

vormden boedelinventarissen. Aan de hand van tellingen van bepaalde goederen probeerde men ontwikkelingsprocessen op het gebied van consumptie en levensstijl in kaart te brengen en te verklaren. Ook hier was de aanpak weer typisch ‘Wagenings’: regionale studies die zich kenmerkten door een seriële en kwantitatieve aanpak en met het accent op de lange of middel-lange termijn.¹⁵ Gelijktijdig werden door volkskundigen van het Meertens Instituut, onder wie J.J. Voskuil, vergelijkbare onderzoeken opgestart. Hun onderzoeksgebieden beperkten zich meestal tot een enkel dorp of een kleine stad.¹⁶ Dat laatste gold ook voor de in 1986 verschenen proefschrift van D.J. Noordam. Hierin werd aan de hand van kwantitatief materiaal onderzocht welke mogelijkheden de mensen in het Zuid-Hollandse dorpje Maasland hadden om hun natuurlijke en sociale omgeving te beheersen. Daarbij werden overigens wel vergelijkingen getrokken met andere dorpen en steden. Het boek werd wel getypeerd als het beste voorbeeld van de invloed van de *Annaleschool* in Nederland, aangezien het een indeling kende in drie onderdelen: de structuur, de conjunctuur en het ritme.¹⁷

De sterke kanten van al deze naoorlogse studies – het blootleggen van lange termijnprocessen met behulp van tabellen en grafieken – hadden tegelijkertijd ook een keerzijde. Of het nu over koeien of koffiekannen ging, het menselijke aspect van het historische verhaal verdween vaak achter een façade van cijfers en analyses. Deels als reactie hierop kwam reeds in de jaren zeventig een nieuw genre op, dat van de *microstoria* of *micro-history*. De schrijvers hiervan belichtten de sociale en culturele geschiedenis door de leefwereld van ‘gewone’ mensen te analyseren. Daarbij vormde de antropologie een belangrijke inspiratiebron. In sommige gevallen stond een uitzonderlijke historische bron aan de basis van het onderzoeksobject. Emmanuel le Roy Ladurie – wiens werk hiermee een duidelijke evolutie doormaakte – gebruikte bijvoorbeeld inquisitiedossiers om het leven in het Franse dorp Montailou te beschrijven. Andere auteurs wijdde zelfs een complete studie aan één individu. Zo probeerde Carlo Ginzburg het wereldbeeld van de Italiaanse molenaar Domenico Scandella – beter bekend als Menocchio – in kaart te brengen, terwijl Natalie Zemon Davis de lotgevalen van de Franse boer Martin Guerre reconstrueerde.¹⁸ Het

doel van al deze boeken was om, door de analyse van uitzonderlijke gebeurtenissen en individuele personen, een beter begrip te krijgen voor de cultuur als geheel.¹⁹ Die vertaalslag heeft bewondering opgeroepen maar zeker ook kritiek gekregen. Zelfs als er tien of twintig Menocchio’s waren geweest, dan vormden ze gezamenlijk nog geen autonome boerencultuur, aldus een criticus.²⁰

Toch was de microscopische aanpak niet altijd onlosmakelijk verbonden met uitzonderlijk bronnenmateriaal. Dat blijkt wel uit de lokale studies van een aantal Engelse historici, geconcentreerd rond de zogenaamde *Leicester School*. Door een grote hoeveelheid gegevens uit één of enkele dorpen te bestuderen, trachtten zij een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van een dorpsamenleving. Ze gingen daarbij vooral ideaaltypisch te werk en maakten maar weinig gebruik van theoretische uitgangspunten. Evenmin werden gegevens methodisch verwerkt, hoewel er uitzonderingen waren.²¹ Dit leverde een aantal belangrijke studies op, waaronder het boek van de historica Margret Spufford, *Contrasting communities*, een boek over drie Engelse dorpen in Cambridgeshire, en het werk van de historici Keith Wrightson en David Levine, *Poverty and piety in an English village*, over het dorp Terling.

Het duurde vrij lang voordat een dergelijke benadering in Nederland ingang vond. Pas in 1989 verscheen een studie over het Noordhollandse dorp Graft van G.J. Schutte, in 1994 gevolgd door een boek over hetzelfde dorp van de hand van A.Th. van Deursen. De beide boeken over Graft, het resultaat van een onderzoeksproject aan de Vrije Universiteit in Amsterdam²², vertonen grote overeenkomsten met hun Engelstalige voorbeelden. Ook hier is geprobeerd zonder een uitgebreid theoretisch apparaat een integrale geschiedenis op dorpsniveau te schrijven.²³ Daartoe deden beide schrijvers onderzoek naar de

...organisatie en structuur, de aard en vorm van de onderlinge verhoudingen; het leven van gewone dorpeelingen, hun denken en doen op zondag en doordeweek, bij hun werk en in hun vrije tijd, in huiskamer en vergaderlokaal, in kerk, raadhuis en kroeg. Het gaat om karakter

en kwaliteit van het leven in zo'n dorpsgemeenschap, de beleving ervan en de mentaliteit van de dorpingen.²⁴

Deze enkele regels laten direct al het verschil zien met de eerdere Nederlandse plattelandsstudies. Niet instituties – zoals bij de archivariissen en rechtshistorici – of cijfers – zoals bij de Wageningse studies – maar juist mensen en mentaliteiten stonden centraal. Daaruit blijkt een invloed van de *histoire des mentalités* van de Franse *Annales*-school. We zien dat bijvoorbeeld duidelijk bij de beschrijvingen van het Grafter bestuur. Schutte en Van Deursen waren niet zozeer geïnteresseerd in de institutionele aspecten maar schonken veel nadrukkelijker aandacht aan sociale, economische en culturele elementen. Het leverde tal van nieuwe vragen op. Wie namen er deel aan het bestuur? Konden de dorpsbestuurders lezen en schrijven? Hoe verliep een vergadering? Wat waren de achtergronden van het beleid en – heel belangrijk – hoe was de relatie tussen bestuurders en bestuurden?

Vergelijkingen met andere dorpen, zowel nationaal als internationaal, vinden we in de beide boeken over Graft maar zelden. Toch vormde het dorp, wel gekarakteriseerd als een 'West-Fries Montailou', een ideaaltipe. Het stond symbool voor andere dorpen in Holland, om met Van Deursen te spreken:

De unieke ervaring van zeventiende-eeuwse Grafters verschilt met die van andere plattelanders, al woonden ze nog zo dichtbij. Toch hebben ze in de gezamenlijk doorleefde tijd zoveel met elkaar gemeen, dat Graft ons ook over die andere dorpen iets te zeggen heeft. Daarom spreekt de titel niet van Graft, maar van een dorp in de polder.²⁵

Margret Spufford gebruikte bijna dezelfde woorden in de inleiding op haar boek over de dorpen Chippenham, Orwell en Willingham.²⁶ Ze laten ook direct het verschil zien tussen de aanpak van de schoolmeesters aan het begin en de geleerden aan het einde van de twintigste eeuw. De Numansdorpse onderwijzer Welker en zijn collega's waren voornamelijk geïnteresseerd in de eigen woonplaats en schreven vooral over en voor eigen parochie. Schutte en Van Deursen probeerden

eerder het leven te schetsen in een willekeurig Hollands polderdorp dat toevallig Graft heette om zo een betere kijk te krijgen op het dorpsleven en de dorpscultuur.

Daarnaast verschilde de benadering van de bronnen wezenlijk. Nog steeds vormde het archief het uitgangspunt, maar waar Welker de inhoud van het materiaal direct voor waar aannam en soms in zijn geheel overschreef, werden nu kritische vragen gesteld en de stukken in samenhang bekeken.²⁷ Met als gevolg dat het verhaal niet alleen minder eenzijdig, maar vooral minder romantisch werd. Waar schoolmeesters en predikanten ons nog wel eens wilden doen geloven dat in hun dorp sprake was van 'de last van veel geluk', blijkt nu dat de meeste dorpingen eerder zuchtten onder 'de last van veel ontberingen'.

De lokale geschiedschrijving heeft in een eeuw tijds een grote ontwikkeling doorgemaakt, zoveel is zeker. Opvallend is echter dat, zeker in de periode na de Tweede Wereldoorlog, in de wetenschappelijke wereld veel aandacht is uitgegaan naar de agrarische sector, terwijl het bestuur relatief weinig aandacht heeft gekregen. Daar wil deze studie verandering in brengen. Niet op de manier zoals schoolmeesters en rechtshistorici dat deden, maar juist vergelijkend en gericht op de culturele en sociale aspecten van het besturen. Daarbij zal de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen een belangrijke casus vormen, maar zal het onderzoeksgebied veel nadrukkelijker dan bij Graft het geval was, worden afgezet tegen de rest van het Hollandse platteland en zullen, indien mogelijk, vergelijkingen worden gemaakt met plaatsen buiten dit gewest.

Beelden en vragen

Dominees, schoolmeesters, archivariissen, rechtsgeleerden, historici, allemaal hebben ze vanuit hun eigen gezichtspunt het plattelandsbestuur bekeken en beschreven. En ondanks deze diversiteit aan invalshoeken tekenden zich drie gemeenschappelijke beelden af. Drie indrukken die wat langer op het netvlies blijven hangen en tegelijkertijd vragen oproepen.

In de eerste plaats schetsen de meeste studies een beeld van onveranderlijkheid. Dat geldt in het bijzonder voor de werken

van de rechtshistorici. Zij beperkten zich tot de instituties en constateerden bijvoorbeeld dat in 1600 een bepaald dorpsbestuur bestond uit een schout en een aantal schepenen en dat dit in 1700 nog steeds ongewijzigd was. Maar kunnen we daaruit concluderen dat gedurende die eeuw alles hetzelfde bleef? Veranderde er in die periode bijvoorbeeld niets aan de onderlinge machtsverhoudingen en de bestuurspraktijken? Zien we geen wijzigingen in het takenpakket? Het zijn vragen die maar zelden aan bod kwamen. Opvallend genoeg constateerde S.J. Fockema Andreae dit al in 1935:

Een Oud-Hollands dorp is een wereld op zichzelf. De maatschappelijke verschijnselen vindt men er compleet in een klein bestek bijeen; de sterke beroeringen in het staatsleven zijn merkbaar in de rimpelingen van het vlakke dorpsbestaan. De veranderingen, die zich in zulk een dorp in de loop der tijden hebben voorgedaan, kunnen zeer ingrijpend geweest zijn, doch doorgaans hebben de geschiedschrijvers zich hiermee niet opgehouden.²⁸

Behoudens enkele uitzonderingen, vonden zijn woorden weinig weerklank. Illustratief is de opmerking van J.L. van der Gouw in zijn bijdrage over de ambachtsheerlijkheid Voorschoten. Hij stelde: 'al was de maatschappij ten plattelande niet zo statisch als men vaak denkt, het tempo der gebeurtenissen is gedurende grote perioden zodanig dat tijdens een mensenleven weinig of niets wezenlijks veranderde'.²⁹ Dat valt echter te bezien. De zeventiende- en achttiende-eeuw kregen te maken met enorme veranderingen. Bijvoorbeeld op het gebied van de economie. Jan de Vries en Ad van der Woude bestempelden de periode tussen 1500 en 1815 niet voor niets als 'de eerste ronde van moderne economische groei'.³⁰ Maar ook de geografie, vooral in het westen van de Republiek, onderging een enorme transformatie. Er vonden bedijkingen en inpolderingen plaats, terwijl andere gebieden door verveningen onder water kwamen te staan. Historicus Diederik Aten heeft laten zien welke grote gevolgen dit had voor de dorpen en steden ten noorden van het IJ. Enerzijds werd het afzetgebied voor goederen flink uitgebreid, anderzijds vervielen belangrijke vaarroutes

door de landaanwinning.³¹ Belangrijk is ook dat, door de aanleg van trekvaarten en jaagpaden, een heel ander besef ontstond van tijd en afstand.³² En dan hebben we nog niet eens de vele politieke en kerkelijke wijzigingen genoemd die zich tijdens en na de Opstand voordeden.³³

Eén van de weinigen die wel aandacht besteedde aan de bestuurlijke veranderingen was de bestuurskundige A. van Braam. Voortbordurend op het ideaaltypische bureaucratieconcept van Max Weber onderscheidde hij twintig dimensies van bureaucratie. Acht hiervan hadden betrekking op de wijze van functioneren en twaalf op de bestuurders zelf.³⁴ Hij paste dit toe op het dorp Westzaandam en liet zien hoe daar de lokale bestuursorganisatie ten tijde van de Republiek veranderde. Een belangrijke conclusie was dat het bestuur in deze periode nog weinig gebureaucratiseerd was. Geen enkele dimensie uit het concept van Weber was hier nog volledig ontwikkeld. Andere onderzoekers kwamen voor soortgelijke dorpen tot vergelijkbare conclusies.³⁵ Hoewel dit zeer zeker interessante resultaten opleverde, is het de vraag in hoeverre het zinvol is dit complete model toe te passen op kleine dorpen in de vroegmoderne tijd. Veel van dergelijke plaatsjes bevonden zich nog in een pril stadium van bureaucratisering en bestuurlijke verfijning en dus volgt al snel de conclusie dat bepaalde kenmerken niet aanwezig waren of, bij gebrek aan beschikbare informatie, niet aan te tonen zijn. Belangrijk zijn ook de waarschuwendes opmerkingen die de historicus Paul Knevel maakte bij een dergelijke benadering. Volgens hem is het grote nadeel dat het bureaucratieconcept voorbij gaat 'aan het eigen karakter van de vroegmoderne bureaucratie' omdat vaak te snel wordt uitgegaan van moderne maatstaven. De bewegingsvrijheid van ambtenaren in de vroegmoderne tijd was echter veel groter dan tegenwoordig en ook was de grens tussen ambtelijke en privé-sferen veel moeilijker te trekken. Verder gaat bij dergelijk onderzoek de aandacht vaak meer uit naar de organisatiekenmerken en veel minder naar de belevingswereld van de ambtenaren zelf.³⁶

De vraag is dus niet of, maar vooral welke veranderingen zich voordeden. Veranderde hiermee de bestuurscultuur? Zien we andere stijlen van leiderschap? En wat voor impact hadden de politieke transformaties op de leef- en denkwereld van de

dorpelingen? Hoe reageerden zij erop? Helemaal niet, gelaten of juist heel enthousiast?

Het tweede beeld dat blijft hangen, is nauw verwant aan het beeld van de onveranderlijkheid. Wanneer het gaat om de bestuurlijke cultuur wordt vaak een tegenstelling gecreëerd tussen het statische dorp en de dynamische stad. Heel verwonderlijk is dat niet. De Republiek werd gekenmerkt door een enorme graad van verstedelijking. In het gewest Holland woonde in 1650 maar liefst 61 procent van de bevolking in een stad van meer dan 2500 inwoners.³⁷ In de zeventiende eeuw ontwikkelden de stedelijke bestuurders een sterk lokaal zelfbewustzijn. Ze beriepen zich bijvoorbeeld op oude privileges en keuren of droegen hun identiteit zinnebeeldig uit. Dat kon bijvoorbeeld door schenkingen van drinkbekers of glasramen, door het plaatsen van opschriften op kussens van magistraten of op kleding van ambtenaren of door allerlei vormen van stedelijk ceremonieel, zoals het houden van optochten of het langdurig klokluiden bij het overlijden van regenten.³⁸ De stedelijke bestuurscultuur werd verder gekenmerkt door een vergadercultuur waarbij de kunst van het samenwerken bij de plaatselijke overheden hoog in het vaandel stond. Dat neemt niet weg dat de praktijk vaak weerbarstig was, want hoewel de regenten meestal overtuigd waren van de noodzaak om een eendrachtig standpunt te bepalen, stonden factieuze tegenstellingen dit fraaie ideaal toch dikwijls in de weg. Bij het maken van dat beleid werd met grote regelmaat ook de opinie van de gewone burgers meegenomen.

Tegenover deze dynamische stedelijke cultuur wordt het platteland vaak getekend als een heel andere wereld. Daar zwaaiden domme boeren uit de kluchten van Bredero de scepter en vergaderde men en sprak men recht in een herberg, met alle gevolgen van dien. Het instandhouden van een dergelijke tegenstelling tussen de stad en het platteland lijkt heel aantrekkelijk, maar het is de vraag of het recht doet aan de realiteit. In ieder geval niet aan de economische realiteit. Ambachtlieden op het platteland vormden vaak een geduchte concurrentie voor hun stedelijke collega's, terwijl de Hollandse boer zich tijdens de Gouden Eeuw ontwikkelde tot een zakelijke en gespeciali-

seerde agrariër en de leverancier van primaire behoeften aan de steden.³⁹ Vertoonden de stad en het dorp ook op bestuurlijk gebied toch niet veel meer overeenkomsten dan men op het eerste gezicht zou vermoeden, bijvoorbeeld omdat de structuren in basis dezelfde waren, maar in de stad meer uitgewerkt? Zijn er grote verschillen te bemerken tussen de werkwijze van de dorpsbestuurders en hun stedelijke collega's? En waren de geregeerden in het dorp op een bepaalde manier betrokken bij de beleidsvorming, zoals we dat ook kennen uit de stad?

Tenslotte zijn de schrijvers van veel lokale geschiedenissen zo gefocust op hun onderzoeksobject dat ze de wereld eromheen vergeten. Zo ontstaat het derde beeld, namelijk dat van het dorp als een eiland, waarbij de grenzen van de jurisdictie in de regel fungeren als de geestelijke horizon van de plattelanders. Dit zien we vooral in de boeken van onderwijzers en archivariissen waarin de lokale archieven leidend zijn. Overigens gaat dit punt ook op voor veel van de recent verschenen stadsgeschiedenissen.⁴⁰ Uit onderzoek van – alweer – economische historici blijkt echter het tegendeel. Veel steden en dorpen maakten deel uit van grotere economische netwerken.⁴¹ Uit verschillende studies blijkt verder dat op stedelijk niveau ook tal van politieke contacten werden onderhouden. Regenten uit verschillende plaatsen correspondeerden met elkaar en knoopten huwelijksbanden aan, zodat een heel regentennetwerk ontstond. Ze troffen elkaar tijdens familiebijeenkomsten of in de Haagse wandelgangen. Daarbij streefde men echt niet altijd alleen maar het lokale of persoonlijke belang na.⁴² Gold dit ook voor het plattelanders? Was voor hen Den Haag niet heel ver weg? Ze waren er tenslotte niet actief als gedeputeerden. Wat schoten ze er eigenlijk mee op wanneer ze op het vlak van de politiek samenwerkten met omliggende dorpen? Toch is de vraag naar politieke samenwerking op het platteland nog niet zo gek wanneer men bedenkt dat veel dorpen ook te maken hadden met grotere bestuurlijke eenheden, bijvoorbeeld een baljuwschap of een waterschap. Zeker in dat laatste geval werd men alleen al door de natuur gedwongen tot een gezamenlijke instandhouding van de leefomgeving. Vormden dergelijke verbanden voor de dorpsbestuurders onnodige bureaucratische ballast of gebruikten ze

deze samenwerkingsverbanden om de eigen of regionale belangen te verdedigen?

Deze drie beelden en de bijbehorende vragen worden in dit boek in vijf thematische hoofdstukken onder de loep genomen. In het eerste hoofdstuk staat de ingewikkelde bestuursstructuur van het West-Nederlandse platteland centraal. Welke instituties waren er te vinden? Was er sprake van uniformiteit of juist niet? Wat is eigenlijk een heerlijkheid? Tegelijkertijd wordt hier een schets gegeven van de geografische en bestuurlijke ontwikkeling van het onderzoeksgebied, de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen. De bestuurlijke veranderingen op het platteland komen aan bod in hoofdstuk twee. Hier staat de vraag centraal hoe de politieke cultuur en de bestuurlijke praktijk in de vroegmoderne tijd veranderden en welke invloed dit had op het dagelijks leven. In het derde hoofdstuk wordt nader ingegaan op het doen, denken en handelen van de ambachtsheren en de plattelandsbestuurders. Hoe verliepen vergaderingen en op welke manier manifesteerden deze heren zich? Zoals de titel, 'De kunst van het samenwerken', al zegt, zal hier vooral gekeken worden naar de relaties tussen bestuurders onderling. Hoe gaven bijvoorbeeld de heren en de polderbestuurders hun samenwerking vorm en veranderde dit in de loop van de tijd? De verhouding tussen de dorpsbestuurders en de dorpsbewoners komt ter sprake in hoofdstuk vier. Daarbij is één van de belangrijkste vragen of en op welke manier de dorpelingen invloed konden uitoefenen op de politiek. Tenslotte wordt in het laatste hoofdstuk ingegaan op de relaties van het dorp met de buitenwereld. Welke houding nam men aan tegenover ambtenaren van buitenaf en werd er samengewerkt met bestuurders elders?

In deze studie is gekozen voor een lange onderzoeksperiode die strekt van de tweede helft van de zestiende tot het derde kwart van de achttiende eeuw. Deze data zijn overigens, zeker als het gaat om de ontwikkeling van het gebied, niet altijd als een zeer strikte begrenzing opgevat. Daarmee omspannt dit boek een groot gedeelte van de vroegmoderne tijd. Dit is noodzakelijk om de bestuurlijke veranderingen, die zich in de meeste plaatsen niet voltrokken in vijftientig of vijftig jaar, zichtbaar

te maken. Hoewel enige aandacht wordt geschonken aan de Patriottentijd en de Bataafs-Franse periode worden deze niet heel uitvoerig behandeld. Er was in deze jaren sprake van ingrijpende en bewuste institutionele veranderingen die de geleidelijke ontwikkelingen soms grondig verstoorden. De talrijke politieke wijzigingen die dat met zich mee bracht, zouden alleen al een apart boek rechtvaardigen.⁴³ Daarnaast zien we een explosie van archiefmateriaal, waardoor het onderzoek te omvangrijk zou worden.

Plaatsen en bronnen

De ambachtsheerlijkheid Cromstrijen vormt een onderzoeksobject met een aantal opmerkelijke kenmerken. Het gebied is nog relatief jong. Vijf eeuwen geleden bestond het overgrote deel nog uit water en moeras en woonden de weinige bewoners verspreid op terpen. Pas in 1539 werden de eerste dijken aangelegd en stichtten de heren van Cromstrijen in de nieuw aangelegde polder het dorp Klaaswaal. Na verschillende nieuwe bedijkingen volgde in 1642 de bouw van een tweede dorp in de heerlijkheid: Numansdorp. De inwoners van deze jonge dorpen kregen dus te maken met enorme geografische en politieke veranderingen. Na jarenlang redelijk autonoom te hebben geleefd in een geïsoleerd gebied, kwamen er ineens structuren en nieuwe machthebbers. Dat laatste woord staat met nadruk in het meervoud. Waar andere ambachtsheerlijkheden in Holland in het bezit waren van één ambachtsheer, kwam Cromstrijen in handen van een consortium van aandeelhouders, een situatie die in Zeeland overigens veel vaker voorkwam. Zij betaalden gezamenlijk de inpoldering van het gebied en dienden ook met elkaar tot overeenstemming te komen aangaande het te voeren beleid. Dat laatste was wel eens een probleem, bijvoorbeeld omdat zich onder de ambachtsheren naast gereformeerden ook katholieken en remonstranten bevonden. Of omdat het ambachtsherencollege bestond uit regentenfamilies die in de politiek van hun stad van herkomst niet altijd met elkaar door één deur konden. Kortom, het leidde in Cromstrijen, geheel in lijn met de bestuurstraditie van de Republiek, tot een dynamische bestuurscultuur.

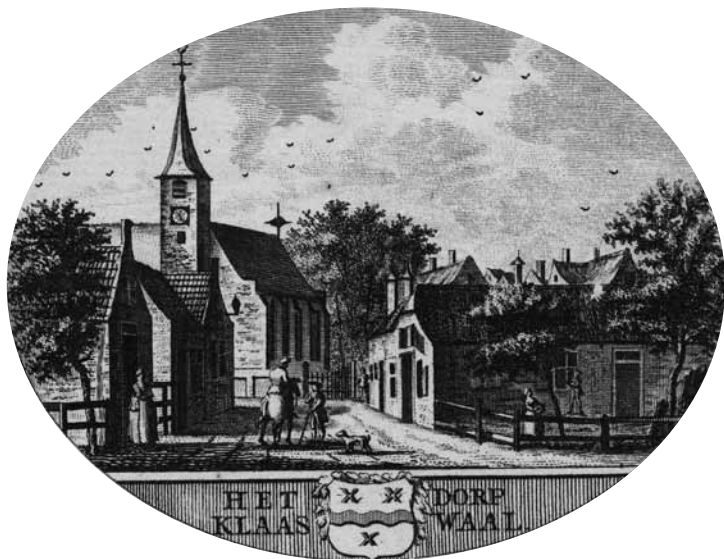
De ambachtsheren van Cromstrijen hebben een omvangrijk archief nagelaten dat nog maar sinds enkele jaren toegankelijk is. Dat laatste heeft vooral te maken met de merkwaardige geschiedenis van de ambachtsheerlijkheid. De heren van Cromstrijen bezaten in de zeventiende en achttiende eeuw niet alleen een groot aantal rechten waarmee ze onder meer het gezag in de jurisdictie konden uitoefenen, maar waren tevens gezamenlijk eigenaar van verschillende landbouwgronden die zij verpachtten aan boeren in de omgeving. De opbrengsten hiervan kwamen terecht in een gemeenschappelijke kas en een gedeelte werd jaarlijks uitgekeerd als dividend aan de participanten.

In de grondwet van 1848 werden de heerlijke rechten die betrekking hadden op de uitoefening van overheidsgezag

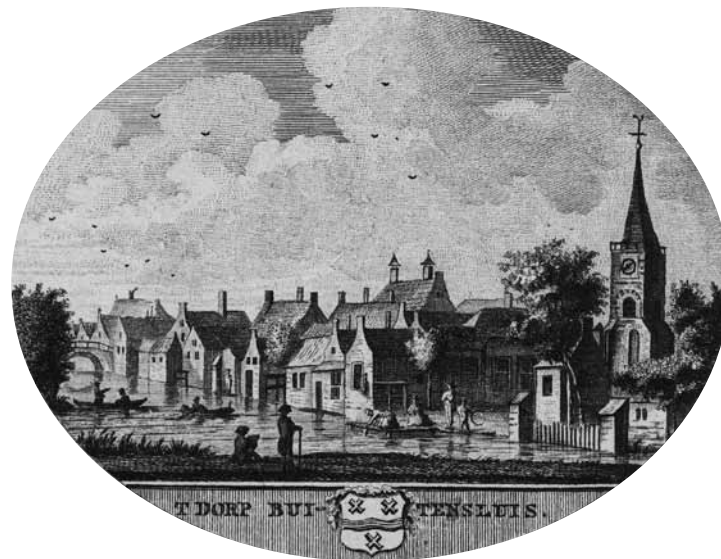
afgeschaft, waarmee een einde kwam aan de heerlijkheden in Nederland.⁴⁴ Toch bleef de naam 'Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen' bestaan, nu niet meer als aanduiding van een rechtsvorm in een bepaald gebied maar als ondernemingsnaam van het 'landbouwbedrijf' van de heren van Cromstrijen. Overigens bezat men nog steeds enkele rechten, bijvoorbeeld het recht om bomen langs wegen en dijken te planten.⁴⁵

De Ambachtsheerlijkheid werd eigenlijk pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw een echt boerenbedrijf. Tot die tijd verpachtten de heren de gronden, vanaf dat moment gingen zij over tot exploitatie in eigen beheer. Het leidde tot de grootste agrarische onderneming van Nederland waar net na de oorlog meer dan tweehonderd arbeiders in vaste dienst waren.⁴⁶ Het bedrijf had een uitgesproken aristocratische sfeer, vooral omdat

Het dorp Klaaswaal, gezicht op de Kerkstraat en de kerk. Gravure door Anna C. Brouwer, naar Johannes van Diepenhuijzen, circa 1793.

Gezicht op de binnenhaven en de kerk van Numansdorp. Gravure door Anna C. Brouwer, naar Johannes van Diepenhuijzen, circa 1793.

de eigenaren zich bleven aanduiden als 'ambachtsheren' en de eeuwenlange tradities handhaafden. Het deftige karakter werd nog eens versterkt door de hang naar beslotenheid. De landbouwgronden en bijbehorende gebouwen waren verboden terrein voor onbevoegden en bedrijfsinformatie werd niet zomaar verstrekt. Het is bekend dat in de vroege jaren tachtig de pers het jaarverslag alleen op verzoek en na een persoonlijk gesprek met de rentmeester kreeg toegestuurd.⁴⁷ Het is dan ook geen wonder dat de 'Ambachtsheerlijkheid' het onderwerp was van menige dorpsroddel. De gang van zaken tijdens de jaarlijkse maaltijd van de ambachtsheren, waar hensbekers *ad fundum* werden geleid, zorgde uiteraard voor de meeste gespreksstof.

Ook voor het inzien van de archieven golden restricties. In 1934 werden de stukken in bewaring gegeven bij het Algemeen Rijksarchief, maar al in 1960 ontstond een meningsverschil tussen de rentmeester en de algemene rijksarchivaris over de openbaarheid. Daarop werd het archief weer teruggehaald naar Numansdorp. Onbegrijpelijk wanneer men bedenkt dat de nieuwste archivalia slechts voor een deel waren ontkomen aan de watersnood van 1953 die ook de Ambachtsheerlijkheid trof. Hoe dan ook, toegang tot het archief werd een privilege dat maar voor een enkeling was weggelegd.⁴⁸

In 1987 kwamen de aandelen 'Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen' in handen van het verzekeringsconcern AMEV. De archieven verhuisden naar het hoofdkantoor in Utrecht, waarmee de documenten vrijwel niet meer toegankelijk waren voor het publiek. In 2006 werd het grootste gedeelte van de gronden van de Ambachtsheerlijkheid echter verkocht aan de Nederlandse Staat. Een stuk daarvan werd vervolgens omgevormd tot een natuurgebied met gorzen en kreken, waarmee men in feite terugging naar de situatie van voor de bedijkingen. Het archief werd in de zomer van 2007 door de afdeling Vastgoed Landelijk van Fortis/ASR overgedragen aan het Stadsarchief te Dordrecht. Daarmee was een einde gekomen aan een roemrucht landbouwbedrijf. Er restte slechts een door Fortis/ASR opgerichte stichting die tot de dag van vandaag zorgdraagt voor het instandhouden van het culturele erfgoed en de organisatie van activiteiten voor het grote publiek.

De bewogen geschiedenis van de ambachtsheerlijkheid leidde tot een bijzonder archief dat een belangrijke basis vormt voor dit boek. Het bevat zowel documenten die betrekking hebben op de periode dat de ambachtsheren het overheidsgezag en de bijbehorende rechten uitoefenden als gegevens van een groot landbouwbedrijf. Zo kan het dus voorkomen dat we schepenaakten uit 1667 en bemestingsadviezen uit 1964 terugvinden in hetzelfde archief. Hoogtepunt van de collectie vormt zonder twijfel de collectie manuscriptkaarten van de heerlijkheid met daaronder stukken van belangrijke landmeters en kaarttekenaars zoals Jan Symonsz Indervelde en Jan Pietersz Dou.

Voor deze studie waren vooral de resoluties van de ambachtsherenvergaderingen van groot belang. Zij geven namelijk een goed beeld van de bestuurlijke werkzaamheden van de heren. Ze zijn illustratief voor de rijkdom van het archief, maar demonstreren ook direct een aantal beperkingen. De eerste beperking betreft de hoeveelheid materiaal uit de zestiende eeuw. Daarvan is veel verloren gegaan. De tweede beperking heeft te maken met het feit dat veel stukken erg institutioneel van karakter zijn. Zo geven de notulen vooral een beeld van de formele gang van zaken tijdens de vergaderingen. Over achterkamertjesgedrag, ruzies en vriendjespolitiek komen we maar weinig te weten. Toch is er wel correspondentie van meer persoonlijke aard bewaard gebleven, vooral in familiearchieven van verschillende ambachtsheren. Met name de verzamelingen van de families Cousebant, Del Court van Krimpen, Van der Goes en Heereman van Zuydtwijck bevatten waardevol materiaal.⁴⁹

Hoewel de collecties van de ambachtsheerlijkheid en de ambachtsheren ook gegevens bevatten over de dorpsbestuurders en de lokale bestuursorganen, bevinden de meeste bronnen hierover zich in de rechterlijke archieven van Cromstrijen, Klaaswaal en Numansdorp. Ook deze archieven kennen weer een merkwaardige ontwikkelingsgeschiedenis. Lange tijd had de ambachtsheerlijkheid één gerecht, bestaande uit zeven schepenen. Zij zetelden, samen met de schout en de secretaris, in Klaaswaal. Hun bevoegdheden strekten zich uit over de gehele heerlijkheid, dus ook over de inwoners van het in 1642 gestichte Numansdorp. De archieven die door dit gerecht zijn

gevormd, zijn vandaag de dag vooral te vinden in het rechterlijk archief van Cromstrijen. In 1663 besloten de ambachtsheren om een tweede gerecht op te richten in Numansdorp. Vanaf nu hadden beide dorpen in de heerlijkheid een gerecht met elk een eigen archief. Dat is echter de theorie. In de praktijk blijken talloze documenten in het verkeerde archief terecht te zijn gekomen. Dat komt vooral door de bestuurlijke verving tussen beide dorpen, die later nog uitgebreid aan de orde zal komen.

Naast het archief van de ambachtsheerlijkheid, de particuliere archieven van de heren en de rechterlijke archieven, is tenslotte gebruik gemaakt van tal van andere archieven. Twee daarvan dienen apart genoemd te worden. Allereerst de collecties van de verschillende polderbesturen. Deze archieven vallen op omdat hier, zeker voor wat betreft de zeventiende eeuw, weinig informatie in te vinden is. Eén van de verklaringen daarvoor is dat het de ambachtsheren waren die de bestuurders in de polders aanstelden. Niet zelden waren die afkomstig uit de eigen gelederen, wat de heren grote invloed gaf in deze bestuurscolleges. Het is dan ook geen wonder dat ook hier weer veel materiaal niet in de afzonderlijke polderarchieven, maar in het archief van de ambachtsheerlijkheid terecht is gekomen.

Verder moet hier nog melding gemaakt worden van het archief van de hoge vierschaar. De hogere rechtsmacht in de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen was in handen van de baljuw en de mannen van de hoge vierschaar van het Land van Strijen. Het door hen gevormde archief is vooral van belang omdat

het iets zegt over de verhoudingen tussen de verschillende bestuurscolleges: de vergadering van ambachtsheren, de lokale schepenen en de hoge vierschaar.

Zoals zoveel lokale archieven, kennen ook die van Cromstrijen een aantal belangrijke hiaten. Of het nu gaat om de archieven van de schepenen, de polderbestuurders of dat van de hoge vierschaar, bijna allemaal missen ze resoluties uit de vroege zeventiende eeuw. Door, vooral aan de hand van secundaire bronnen, veelvuldig vergelijkingen te maken met andere plaatsen in Holland is getracht dit probleem op te lossen. Toch is er nog een andere – veel belangrijker – reden om materiaal van en over andere dorpen en heerlijkheden in deze studie te betrekken. Zoals we al gezien hebben, beschouwden veel schoolmeesters en predikanten hun onderzoeksgebied als de navel van de wereld. Daardoor werd echter totaal niet duidelijk hoe representatief het door hen geschetste beeld nu werkelijk was. Vandaar dat in deze studie steeds weer de vraag zal worden gesteld waarin Klaaswaal en Numansdorp overeenkwamen met, dan wel verschilden van andere plaatsen. Vandaar ook de titel van dit boek: *Besturen op het Hollandse platteland*. Maar waarom dan toch Cromstrijen, een heerlijkheid met een voor Holland – bijna – unieke bestuursstructuur? Waarom niet gewoon gekozen voor Krimpen, Krommenie, Kudelstaart of Kraaijenisse? Vragen die in de conclusie zullen terugkeren. Maar misschien was de aandelenmaatschappij Cromstrijen wel veel karakteristieker voor het vroegmoderne plattelandsbestuur dan we op het eerste gezicht zouden vermoeden.